

АСПІРАНТСЬКІ СТУДІЇ

УДК373.3.064.3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

Ганна Скиба

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

Статтю присвячено проблемам сформованості методологічного супроводу системи інклюзивної освіти в Україні. Проаналізовано основні філософські погляди та психолого-педагогічні технології, що стали підґрунтям для впровадження практики інклюзивної освіти в провідних країнах світу. Висвітлено погляди представників екзистенціалізму та біхевіоризму на людину та її буття, з огляду на інклюзивне навчання. Наголошено на необхідності формування міжособистісного спілкування учнів молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти. Обґрунтовано застосування системного підходу в процесі формування міжособистісних взаємовідносин учнів. Підкреслено важливість організації інклюзивного навчання на основі моральних цінностей.

Аннотация:

Скиба Анна. Методологические основы формирования межличностного общения учеников младшего школьного возраста в условиях инклюзивного образования.
Статья посвящена проблемам сформированности методологического сопровождения системы инклюзивного образования в Украине. Представлены основные философские взгляды и психолого-педагогические технологии, которые стали базой для внедрения практики инклюзивного образования в ведущих странах мира. Проанализированы взгляды представителей экзистенциализма и бихевиоризма на человека и его бытие с точки зрения инклюзивного обучения. Акцентируется на необходимости формирования межличностного общения учеников младшего школьного возраста в условиях инклюзивного образования. Обосновано использование системного подхода в процессе формирования межличностных взаимоотношений учеников. Подчеркнута важность организации инклюзивного обучения на основе моральных ценностей.

Resume:

Skyba Hanna. Methodological Foundations of the Formation of Interpersonal Communication of Pupils of Primary School Age under the Conditions of Inclusive Education.

The paper is dedicated to the problems of the methodological support of the system of inclusive education in Ukraine. The article also considers the fundamental philosophical views and psychological and pedagogical technologies which became the basis for implementation of the inclusive education practice of the world's major countries. The views of the representatives of existentialism and behaviorism toward man and his being in the context of inclusive education were analyzed. The article also points to the reasonability of study of special aspects of behavior of child with special needs by means of observation. The individual child's support was determined as the main method of work with a child. The necessity of the development of skills of interpersonal communication from the pupils of the primary school age studying at the inclusive form was underlined. The paper also specified that every child has to learn not only tolerant attitude toward other partner but also understanding of own responses to extrinsic stimuli, being able to learn to control himself or herself and his/her condition in such a way. The necessity of the system approach to the formation of interpersonal relations of pupils was substantiated. The educational work plan was determined as the main tool of teacher's work systemization. The importance of the arrangement of inclusive education on the basis of the moral values and refusal of teacher's authoritarianism was stressed. The fundamental principles, tasks and the directions of practical activity of teachers working with children with special educational needs were determined.

Ключові слова:

інклюзивна освіта; учні з особливими освітніми потребами; спілкування; міжособистісне спілкування; екзистенціалізм; біхевіоризм; цінність.

Ключевые слова:

інклюзивне образование; ученики с особыми образовательными потребностями; межличностное общение; экзистенциализм; бихевиоризм; ценность.

Key words:

inclusive education; people with special educational needs; communication; interpersonal communication; existentialism; behaviorism; value.

Постановка проблеми. Проблема міжособистісного спілкування учнів молодшого шкільного віку, яка загострилась з упровадженням у навчальний процес інклюзивної освіти, вимагає як удосконалення

вже перевірених методів та засобів навчання, так і нових підходів до формування навичок взаємодії між учнями. З огляду на обмеженість наукової бази та практичних напрацювань вітчизняних учителів у сфері інклюзії, постає

питання про розроблення методологічних основ формування міжособистісного спілкування учнів молодшого шкільного віку в сучасних умовах.

Аналіз актуальних досліджень. Філософськими засадами впровадження інклюзивної освіти та формування міжособистісного спілкування учнів з особливими освітніми потребами стали ідеї та погляди таких представників екзистенціалізму, як Н. Аббаньяно, М. Гайдеггер, І. Докучаєв, К. Ясперс та ін.

Для розуміння особистісного розвитку та поведінки дітей з особливими потребами слід також звернутися до праць таких філософів та вчених інших галузей, пов'язаних з розвитком людини, як В. Бехтерев, А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Торндайк, Дж. Уотсон та ін.

Проблема спілкування як діяльності порушується в працях представників діяльнісного підходу (Х. Арендт, Л. Виготський, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн), а також учених, що вказують на взаємозв'язок діяльності нервової системи із внутрішніми особистісними якостями (Н. Бехтерева, Т. Комісова, О. Лурія, А. Момотенко, К. Фріт та ін.).

Питанням формування мовленнєвої діяльності в дитинстві присвячені праці таких вітчизняних учених, як А. Богуш, А. Гончаренко, І. Зотова, Л. Калмикова, В. Чекаліна та ін.

Формулювання цілей статті. Мета статті – проаналізувати основні філософські погляди та психолого-педагогічні технології, що стали підґрунтям для впровадження практики інклюзивної освіти в провідних країнах світу, з огляду на проблему формування міжособистісного спілкування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння сутності проблеми навчання, формування міжособистісного спілкування учнів, виділення тих важливих принципів, яких необхідно дотримуватись в процесі побудови всієї системи інклюзивного навчання, слід звернутися до праць представників екзистенційного та біхевіористичного підходів.

Розглядаючи проблему формування міжособистісного спілкування учнів в умовах інклюзивної освіти в рамках екзистенціального підходу, вважаємо за доцільне звернутися до праць Н. Аббаньяно, І. Докучаєва, К. Ясперса та ін.

Так, у роботах К. Ясперса порушені питання комунікації та спілкування. Видатний учений підкреслював, що кожна людина бажає підтримувати себе, задовольняти та бути щасливою. Для цього вона має вступати в комунікацію з певними групами людей, і саме потреба змушує об'єднуватися людей в цих групах разом проти загрозливої природи або

проти ворожих спільнот: «Небезпека змушує швидко і легко розуміти один одного щодо того, що необхідно для життя» [15, с. 76].

Концепція Н. Аббаньяно, італійського філософа, отримала назву «позитивного екзистенціалізму». Мислитель уважав, що основним завданням філософії є надання людині орієнтирів для подальшої діяльності. Саме тому він відкидав містицизм і акцентував на «можливості можливого», тобто на тому, що слід використовувати можливості й рухатися далі, до можливого. Співіснування індивідів має характеризуватися тим, що кожна людина не відкидає позиції інших, дозволяє їхнім думкам мати право на існування. У працях Н. Аббаньяно натрапляємо на такі вирази, як «зона зустрічі та спілкування» [1, с. 102], «зона зіткнень» [1, с. 497], що, на нашу думку, можуть стати метою організації міжособистісного спілкування в умовах інклюзивної освіти.

У роботі І. Докучаєва йдеться про різні види і форми спілкування, зокрема про представницьке та міжособистісне. Автор вказує на те, що лише «справжнє спілкування має екзистенціальний сенс; це переживання повноти буття в іншому і в собі завдяки іншому» [7, с. 207]. На його думку, спілкування з людиною на інтерперсональному рівні створює нову реальність, тоді як спілкування з суспільством – нову функціональну або рольову реальність [7, с. 50].

Ураховуючи ті розуміння, що вкладають представники екзистенціального підходу в процес буття та співіснування людей, можна дійти висновку, що розвиток міжособистісної компетенції, міжособистісної поведінки, міжособистісного розуміння в умовах інклюзивної освіти є необхідною умовою існування цього підходу до навчання та виховання майбутніх дорослих. Тож завдання вчителя полягає в тому, щоб усі учні мали можливість вчитися розмірковувати та вести діалог для того, щоб зрозуміти позицію іншого. Одним із важливих завдань роботи педагогічної команди, що працює в інклюзивному закладі, є формування у дітей розуміння того, що може бути зоною зустрічі під час спілкування, а що – зоною зіткнення. Діти також мають усвідомити, що всі вони як особистості мають бути солідарними та толерантними для того, щоб розвиватися по-справжньому. Тільки в процесі спілкування учні вчать розкриватися, визнавати цінність свого життя, збагачувати себе і партнера по спілкуванню новим баченням світу, визнавати власні цінності та цінності іншої людини. У тому разі, якщо в інклюзивному класі буде наявною тенденція до ізоляції учнів, які не можуть подолати проблеми, то школа матиме

ознаки установи, яка виховує майбутніх дорослих людей без розуміння понять гуманізму, солідарності, толерантності, з антисоціальними настроями.

Відповідно до тверджень засновника біхевіоризму Дж. Уотсона, предметом психології є поведінка. Основою пояснення принципів поведінки вчений та його послідовники визнавали принцип «стимул-реакція». Отже, «психологія поведінки намагається знайти принципи, які покладені в основу змін поведінки» [6, с. 263]. Розуміння стимулів та реакцій, характерних для кожного окремого індивіда, формують уміння передбачити поведінку та керувати нею. Учений намагається знайти відповідь на питання: «Які можливості закладено в репертуарі актів, що накопичив індивід у процесі загальної шкільної освіти: чи зможе він стати художником, співаком, адміністратором? Чи можна зробити з нього чудового гравця в гольф? Якщо так, то яких необхідно вжити заходів, як технічно потрібно проводити процес навчання, щоб необхідні навички закріпилися в ньому назавжди?» [6, с. 264]. Відповідь на ці питання Дж. Уотсон шукав у постійному спостереженні за людиною та підкріпленні її позитивних реакцій у поведінці.

Дитина з особливими освітніми потребами розуміє світ інакше, ніж інші діти. Тож її реакції на зовнішні стимули можуть бути незвичними, незрозумілими, а іноді навіть непередбачуваними. Тому вчитель повинен уміти спостерігати за її поведінкою, знаходити закономірності реакцій та вміти скеровувати процес міжособистісного спілкування як учня з особливими потребами, так і всього колективу. Це допоможе йому запобігти травматичним і конфліктним ситуаціям. Особливо важливо використовувати вчителю приклади з народних казок, оскільки позитивні моральні якості можна виховувати у дітей, спираючись насамперед на позитивні приклади героїв народних казок [18, с. 254].

Одним із найважливіших принципів взаємодії в умовах інклюзивної освіти є системність.

Засади системного підходу закладено в роботах І. Блауберга та Дж. О'Коннора. Особливої уваги потребує ідея та концепція цілісності, розвинена в працях І. Блауберга. Саме цілісність міжособистісного спілкування учнів молодшого шкільного віку, а не його фрагментарність має постати основою розвитку навичок спілкування та взаємодії з навколишнім світом. І. Блауберг писав: «Вивчення психічного життя потрібно розпочинати з цілісного утворення – «гештальта», який визначає властивості своїх складників» [5, с. 88].

Як уважає Дж. О'Коннор, спілкування є системою. Системою називають безліч частин, що можуть діяти як єдине ціле. Водночас система працює лише в спільному русі і, як твердить дослідник, «розділивши систему на компоненти, ви ніколи не знайдете її істотних властивостей. Вони виявляються лише внаслідок дії цілісної системи. Єдина можливість дізнатися, що вони собою являють, полягає в тому, щоб змусити систему працювати» [10, с. 32].

У практичній діяльності вчителя системний підхід до розвитку навичок спілкування відображається в складеному ним виховному плані роботи. Адже саме в цьому документі зафіксовані теми всіх виховних годин, заходів із батьками, екскурсій та бесід. У такий спосіб формування навичок міжособистісного спілкування в учнів молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти стає не лише системою, а й формується в дії та практиці.

У підготовці майбутніх учителів системний підхід дає змогу викладачам визначити методологічну стратегію та виявити стратегічні положення для вдосконалення готовності майбутніх учителів, а також сприяє збагаченню та оновленню змісту всієї системи освіти студентів, системи міжособистісного спілкування в університеті, позааудиторної роботи та діяльності поза стінами університету [14, с. 207].

Поняття «діяльність» у методології освіти відіграє одну з ключових ролей. Діяльнісний підхід було розроблено такими видатними вченими, як О. Леонтьєв та С. Рубінштейн. Принцип єдності діяльності і свідомості, сформульований С. Рубінштейном, представлено через сукупність дій, спрямованих до мети [11].

Основною характеристикою діяльності, за О. Леонтьєвим, є її предметність, що пов'язана з поняттям мотиву, і без мотивацій діяльність людини не можлива [12]. Уважаємо, що ці положення є необхідними для розуміння методологічних основ побудови процесу спілкування, оскільки формування міжособистісного спілкування серед учнів початкових класів в інклюзивній освіті слід розглядати через сукупність практико-орієнтованих дій, де основний мотив – досягнення змін для ефективного співробітництва. Також потрібно зважити на питання спілкування між людьми, взаємозв'язку мови і мовлення, які порушуються в роботах О. Леонтьєва. Учений доходить висновку, що психіка людини соціалізується, набуває інтелекту, і вже соціалізована та інтелектуалізована стає її свідомістю. У цьому плані свідомість постає як продукт спілкування свідомостей, де продукуються ідеї, концепти суспільної

свідомості [9, с. 23–24]. Сама свідомість людини, на переконання О. Леонт'єва, – продукт її діяльності, і саме в цій діяльності, що опосередкована спілкуванням з іншою людиною, «здійснюється процес “присвоєння” нею духовних багатств, накопичених людським родом і втілених у предметній чуттєвій формі» [9 с. 27].

Дія і спілкування, на думку Х. Арендт, розгортаються між людьми, що розмовляють про конкретні справи і, коли йдеться про речі, що стосуються міжособистісного простору, люди рухаються для того, щоб переслідувати «об'єктивно-світські інтереси» [3, с. 227]. І саме ці інтереси, як твердить автор, формують зв'язки, які водночас зчіплюють людей одне з одним і відокремлюють одне від одного.

Досліджуючи проблеми формування мовленнєвого спілкування, І. Зотова вказує на те, що поняття «спілкування» є своєрідним феноменом і розглядається «як один із видів інтерактивної людської діяльності, що супроводжує інші провідні види діяльності людини впродовж її життєвого циклу (ігрову, навчальну, трудову), якому властиві всі характеристики діяльності, зокрема структура, цілісність, цілеспрямованість» [8, с. 60]. Автор акцентує на тому, що механізм оволодіння мовленням «є тотожним механізму оволодіння будь-якою діяльністю», а отже, оскільки оволодіння діяльністю передбачає практику, то й «оволодіння мовленням можливе тільки в процесі спілкування» [8, с. 60]. Зважаючи на цю думку, можемо також вказати на те, що оволодіння міжособистісним спілкуванням учнів молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти можливе лише в реальній практиці, у процесі спілкування на засадах довіри, дружби і товариськості.

Вкажімо також і на соціальні стереотипи, які зазвичай заважають людині нормально взаємодіяти і спілкуватися з іншими людьми. Саме соціальні стереотипи, хоч і примітивні, дають змогу виробити нам певні судження про іншу людину. Так, К. Фріт, досліджуючи, як нервова діяльність впливає на наш внутрішній світ, на взаємодію з іншими людьми, наголошує на тому, що коли в нашому оточенні з'являється людина, яка відрізняється від наших знайомих, то наш мозок буде передбачати труднощі у взаємодії з цією людиною: «У нас виявиться менше спільного. Наш мозок буде не так упевнений у тому, що знає ця людина з того, що знаємо ми. Тому нам буде вже набагато складніше передбачити, що вона буде робити і говорити. Намагаючись спілкуватися з кимось, несхожим на нас, ми неминуче будемо поводитися трохи інакше, ніж під час спілкування з друзями чи знайомими» [13, с. 208].

Підсумовуючи ідеї вчених щодо системного та діяльнісного підходу, доходимо висновку, що кожна мовленнєва ситуація, яка виникає між учнями молодшого шкільного віку в умовах навчання в інклюзивному класі, учить їх пристосовуватись один до одного, формує малу групу, з одного боку, а з іншого – роз'єднує, що створює тканину міжособистісного простору класу, яка кожний раз розгортається по-іншому. Слова та вирази можуть набувати нових відтінків і звучати по-іншому, і саме тому учням важливо розрізнити ті емоційні стани, у яких були вимовлені ці слова.

Міжособистісна поведінка учнів молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти має розглядатися цілісно, з позиції «діяльності» як цілеспрямованого та мотивованого процесу, адже «дія» є фрагментом діяльності та одиничним актом, що виникає як одна з багатьох, але не сталих реакцій на соціальне середовище.

Розглядаючи науково-педагогічні праці, присвячені цінностям, звернемо увагу на ідеї, що містяться в роботах Ш. Амонашвілі, Л. Баєвої, В. Барішкової, Т. Чаплі та ін.

Ідея неповторності кожної дитини, яка приходить у світ виконати призначену лише їй місію, висунута в роботі Ш. Амонашвілі. Видатний педагог писав: «Я не уявляю собі педагогічний процес, якщо він не має під собою філософського підґрунтя. Ні, не будь-яка філософія потрібна мені, а така, яка допоможе осмислити дитину, таємничість її долі, її призначення в житті суспільства. Без такої філософії мені важко вибрати або самому створити в собі власну педагогічну позицію, яка стала б джерелом для моїх педагогічних роздумів і орієнтиром для моєї педагогічної практики. А роздуми ці та ця практика стосуються дитини» [2, с. 10]. Педагог критикував авторитарність у роботі вчителя та наголошував на цінності гуманності. Доброзичливість у взаєминах між учителем і учнем, на думку вченого, мають бути головними в школі, а для цього слід переосмислити всі основні компоненти педагогічного процесу.

Проблеми спілкування також досліджує Л. Баєва. Так, у спілкуванні, на її думку, є ціннісні основи, тоді як самі цінності є феноменами, що мають і особистісне, і соціальне значення. На переконання вченої, загальні цінності вбирають у себе все розмаїття тих ціннісних орієнтирів, що є одиничними і мають значення лише для однієї особи в певну історичну епоху: «Цінності – один з головних компонентів духовних підвалин суспільства, що визначає “духовний настрій”, інтелектуальну, моральну, емоційну, есенційну атмосферу епохи, того чи іншого типу суспільства. У найширшому

сенсі цінність може бути визначена як орієнтир для діяльності особистості та суспільства, що визначає напрям саморозвитку» [4, с. 17]. З огляду на це, ціннісне виховання й соціальне спілкування молодших школярів в умовах інклюзивної освіти, на нашу думку, слід будувати на загальних засадах, що є прийнятними для українського суспільства, урахувавши потреби кожної людини в спілкуванні.

Дослідженню особистісного підходу присвячено праці таких учених, як Г. Гарднер, Д. Галайда, Е. Еріксон та ін.

Так, професор психології Г. Гарднер, автор теорії множинного інтелекту, вказував на те, що, є, як мінімум, сім видів інтелекту: лінгвістичний, логіко-математичний, музичний, тілесно-кінестетичний, зорово-просторовий, міжособистісний і внутрішньоособистісний.

На переконання Д. Галайди, міжособистісний інтелект є здатністю розуміти мотиви, бажання й наміри людей, в основі якої – базова здатність зважати на темперамент іншої людини, її настрій, бачити відмінності характеру між іншими людьми тощо. Учений також вказує на те, що через таку якість, як «чутливість до себе», можна глибоко зрозуміти іншу людину й установити контакт із нею. Зважимо також на актуальну думку Е. Еріксона про те, що людина з недостатньо розвинутою безпечною особистою ідентичністю має проблеми з налагодженням більш близьких відносин. Саме тому важливо в молодому віці навчитися «індивідуальних способів ідентифікації себе з іншими» [16, с. 160].

Необхідним є також «визнання» особистості з боку громади навіть тоді, коли в її житті відбуваються критичні моменти, коли вона відчуває дискомфорт, незадоволення. Ми погоджуємося з думкою Д. Галайди, що необхідно розвивати вміння налагоджувати близькі стосунки з кожної особистістю, адже

«будь-який комунікативний акт вимагає певної дози інтимності, і людина, яка вибирає емоційну ізоляцію, не буде готова спілкуватися і взаємодіяти з іншими» [17, с. 27].

Розглянувши особистісний підхід до проблеми формування міжособистісного спілкування учнів в умовах інклюзивної освіти, доходимо висновку, що для того, аби бути готовим до цього процесу, учні мають бути мотивовані на досягнення у сфері міжособистісного інтелекту. Важливо досягти мети комунікації навіть тоді, коли буде досить важко, адже не всі учні розуміють тонкощі в спілкуванні з дитиною, що має певні проблеми із здоров'ям, і не кожна така дитина дозволить встановити з нею близькі стосунки. Також додамо, що в тому разі, якщо учень не сприймає сам себе позитивно (а це може бути будь-який учень, який здається фізично здоровим, але в нього спостерігається занижена самооцінка), то ситуація з налагодженням міжособистісного спілкування може погіршуватися, ставати більш критичною.

Висновки. Отже, формування міжособистісного спілкування учнів молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти є складною системою взаємопов'язаних та цілеспрямованих організаційних вправ і методів, що детерміновані рівнем соціального розвитку суспільства для обопільного людського добра, і знаходить вияв у подяці, допомозі, благодійних спонукках, формуванні кожної особистості в процесі навчання. Специфікою цього процесу є те, що його перебіг – це шлях кожної дитини до ефекту морального відлуння під керівництвом учителя на заданому рівні міжособистісної компетенції в умовах інклюзивної освіти. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні та узагальненні рівнів міжособистісної компетенції учнів молодшого шкільного віку в умовах інклюзивної освіти.

Список використаних джерел

1. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм и другие работы. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 508 с.
2. Амонашвили Ш. Размышления о гуманной педагогике. Москва: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 1995. 496 с.
3. Арндт Х. Vita Activa, или О деятельной жизни: монография. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2017. 417 с.
4. Баева Л. В. Ценностные основания индивидуального бытия: Опыт экзистенциальной аксиологии: монография. Москва: Прометей, 2003. 240 с.
5. Блауберг И. В. Проблема целостности и системный подход. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 450 с.
6. Джон Б. Уотсон. Психология как наука о поведении. Москва: ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. 704 с.
7. Докучаев И. И. Ценность и экзистенция. Основоположения исторической аксиологии культуры. Санкт-Петербург: Наука, 2009. 595 с.

References

1. Abbaniano, N. (1998). *The structure of existence. Introduction to existentialism. Positive Existentialism*. Sankt-Peterburg: Aleteiia. [in Russian]
2. Amonashvili, S. (1995). *Reflections on humane pedagogy*. Moscow: Publishing House of the "House of Shalva Amonashvili". [in Russian]
3. Arendt, H. (2017). *Vita activa, or about active life*. Moscow: Ad Marginem Press. [in Russian]
4. Baeva, L. V. (2003). *Value foundations of individual and social life: the experience of existential axiology*. Moscow: Prometei. [in Russian]
5. Blauberg I. V., (1997). *Integrity problem and the systems approach*. Moscow: Editorial. [in Russian]
6. Watson, J. B. (1998). *Psychology as the behaviorist views it*. Moscow: Izdatelstvo AST-LTD. [in Russian]
7. Dokuchaev, I.I. (2009). *Value and existence. Foundations of historical axiology of culture*. Saint-Petersburg: Nauka. [in Russian]

8. Зотова І. В. Формування мовленнєвого спілкування у різновіковому дитячому колективі в умовах сучасного дошкільного навчального закладу. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Будапешт, 2014. Vol. II (18). Issue 37. P. 60–63.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл; Издательский центр «Академия», 2004. 352 с.
10. О'Коннор Дж., Макдермотт И. Искусство системного мышления: необходимые знания о системах и творческом подходе к решению проблем. 7-е изд. Москва: Альпина Паблишер, 2013. 254 с. (Серия «Искусство думать»).
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 713 с. (Серия «Мастера психологии»).
12. Теория речевой деятельности: Проблемы психолингвистики / АН СССР, Ин-т языкознания; отв. ред. канд. филол. наук А. А. Леонтьев. Москва: Наука, 1968. 271 с.
13. Фрит К. Мозг и душа: как нервная деятельность формирует наш внутренний мир. Москва: ООО «Издательство Астрель», 2009. 466 с.
14. Шевченко Ю. М. Системний підхід в удосконаленні готовності майбутніх учителів до духовно-морального розвитку молодших школярів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2019. Вип. 66. С. 204–208.
15. Ясперс К. Разум и экзистенция. Москва: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2013. 336 с.
16. Erikson E. H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 1968. 336 p.
17. Galajda D. *Communicative Behavior of a Language Learner*, *Second Language Learning and Teaching*. Springer, Cham, 2017. P. 27–58.
18. Shevchenko Yu., Moskalyova L., Kanarova O. and Poznanska O. Development of a System for Improving Future Teachers' Readiness for the Child's Spiritual and Moral Development in a Cross-Cultural Space. *Journal of History Culture and Art Research*. Karabük: Karabük University, 2019. Vol. 8(4). P. 251–261. doi: <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v8i4.2352>.
8. Zotova, I.V. (2014). Forming of vocal intercourse in a different age of child's collective in the conditions of modern preschool educational establishment. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, I I(18), 60 – 63 [in Russian]
9. Leontev, A. N. (2004). *Activity, consciousness and personality*. Moscow: Academia. [in Russian]
10. O'Connor, J., & McDermott I. (2013). *The art of systems thinking: Essential Skills for Creativity and Problem Solving*. [in Russian]
11. Rubinstein, S. (2003). *Fundamentals of psychology*. Saint-Petersburg: Piter. [in Russian]
12. The theory of speech activity (problems of psycholinguistics). (1968). Moscow: Nauka. [in Russian]
13. Frith, Ch. *Making up the mind. How the Brain Creates our Mental World*. Moscow: Izdatelstvo Astrel. [in Russian]
14. Shevchenko, Yu. M. (2019). Systematic approach to the enhancement of future teacher's readiness for the spiritual and moral development of primary schoolchildren. *Scientific journal of MP Dragomanov National Pedagogical University*, 66, 204 – 208 [in Ukrainian]
15. Jaspers, K. (2013). *Reason and Existenz*. Moscow: Kanon + ROOI "Reabilitacia". [in Russian].
16. Shevchenko, Yu., Moskalyova, L., Kanarova, O. and Poznanska, O. (2019). Development of a System for Improving Future Teachers' Readiness for the Child's Spiritual and Moral Development in a Cross-Cultural Space. *Journal of History Culture and Art Research*, 8(4), p.251 [in Ukrainian]
17. Erikson E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton [in English]
18. Galajda, D. (2017). *Communicative Behaviour of a Language Learner*. Springer, Cham, pp.27-58 [in English]

Рецензент: д-р пед. наук, професор Фунгікова О.О.

Відомості про автора:

Скиба Ганна Олександрівна
annaskiba13@gmail.com
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького
вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь,
Запорізька обл., 72312, Україна

doi: 10.33842/22195203/2019/23/146/151

*Матеріал надійшов до редакції 15. 12. 2019 р.
Прийнято до друку 24. 12. 2019 р.*

Information about the author:

Skyba Hanna Oleksandrivna
annaskiba13@gmail.com
Bohdan Khmelnytsky Melitopol
State Pedagogical University
20 Hetmans'ka St., Melitopol,
Zaporizhzhia region, 72312, Ukraine

doi: 10.33842/22195203/2019/23/146/151

*Received at the editorial office 15. 12. 2019.
Accepted for publishing 24. 12. 2019.*